

Sociálna štruktúra v detskej skupine a sociálny habitus predškolských detí¹

Social Structure of Children's Groups and the Social Habitus of Preschool Children

Martin Kanovský, Monika Turanská

SUMMARY The aim of this article is to assess empirically the various ways that preschool children in their peer groups create, maintain and reproduce their social relations, how they represent them and how hierarchical social structure in children's peer groups is maintained and represented. The dependent variable is linear hierarchical rank based on participant observation of dyadic agonistic interactions among children. Our independent variables are executive functions of children on the one hand, and their socio-economic status on the other. Due to non-normal distribution of the sample, robust statistical methods have been used in analysis. The results show that there is strong positive correlation between executive functions and hierarchical rank, but there is no correlation between socio-economic status and hierarchical rank. The conclusion is that children develop and maintain their executive functions in their peer groups, rather than in their families.

KEYWORDS Preschool peer groups, social hierarchy, executive functions, socio-economic status

Úvod

Cieľom tohto príspevku je teoreticky vyložiť a najmä empiricky preskúmať spôsoby, ako si deti vo svojej rovesníckej skupine svojimi praktikami a reprezentáciami vytvárajú, budujú a reprodukovujú sociálne vzťahy, ako ich vnímajú a udržujú, a ako sa vlastne v detskej skupine vytvára a reprodukuje sociálna štruktúra a čo ju ovplyvňuje. Pokúsime sa prepojiť bourdieuovskú koncepciu sociálnych praktík a sociálneho habitusu s kognitívnymi teóriami a doložiť produktivnosť tohto prepojenia na konkrétnych príkladoch z terénneho výskumu. Zároveň by sme chceli ilustrovať produktivnosť kombinovania kvalitatívnych, etnografických metód dlhodobého terénneho výskumu a zúčastneného pozorovania s experimentálnymi technikami kognitívnej psychológie a antropológie, ako aj s pokročilými (robustnými) štatistickými metódami.

Skúmanie detských kultúr a detských skupín je jednou z najdôležitejších a najzaujímavejších výskumných tém, napriek tomu sa nedá povedať, že by v sociálnych vedách

Sociální studia. Katedra sociologie FSS MU, 2/2014. S. 13–26. ISSN 1214-813X.

¹ Tento článok vznikol vďaka podpore v rámci OP Výskum a vývoj pre dopytovo-orientovaný projekt: Univerzitný vedecký park Univerzity Komenského v Bratislave, ITMS 26240220086 spolufinancovaný zo zdrojov Európskeho fondu regionálneho rozvoja. Podporujeme výskumné aktivity na Slovensku/Projekt je spolufinancovaný zo zdrojov EÚ.

(s výnimkou vývinovej psychológie) bol relevantne zastúpený (Christensen a James 2008; Corsaro 2003; Hirschfeld 2002). Deti, ich skupiny a subkultúry sú navyše sociálne skúmané z epistemologicky a metodologicky dost' pochybných perspektív, medzi ktorými dominujú najmä dva skôr implicitné, no o to húževnatejšie predpoklady: po prvé, za najdôležitejšie zdroje informácií o deťoch sú ešte stále považovaní dospelí, najmä rodičia, ale aj učitelia, vychovávateľa, starší súrodenci, opatrovatelia; a po druhé, vychádza sa z predpokladu, že deti (nedokonalým spôsobom, s ustavičnými korekciami a inštrukciami) pasívne napodobňujú a preberajú kultúru dospelých prostredníctvom priamych inštrukcií, príkazov a zákazov.

V tomto príspevku nemienime priamo vyvracať tieto predpoklady teoretickou diskusiou, ale nastoliť a otestovať iný predpoklad: deti tvoria diferencovanú sociálnu skupinu, majú svoju detskú subkultúru, ktorá sa riadi vlastnými pravidlami, spôsobmi správania sa a platia v nej špecifické sociálne vzťahy. Deti sú veľmi vnímavé voči týmto sociálnym vzťahom, dokážu si osvojiť a rešpektovať komplexné a komplikované sociálne vzťahy vo vlastnej detskej skupine. Štruktúra detskej skupiny je diferencovaná a pre deti je nesmierne dôležité, aby boli v skupine rešpektované inými deťmi, čomu podriaďujú svoje správanie a predstavy podstatne viac než správaniu a predstavám dospelých, vrátane rodičov.

Osvojovať si a sociálnymi praktikami reprodukovať diferencovanú štruktúru sociálnej skupiny, alebo, bourdieuovskými slovami, nadobúdať sociálny habitus inkorporovanými spôsobmi – tieto procesy sa neodohrávajú v abstraktnej prázdnote ideálnych typov ani vo vágnych odkazoch na intuitívne makropojmy typu „telesnosť/telo“, „rodina“, „spoločnosť“ atď. Je potrebné uznať a špecifikovať nielen to, že sociálny habitus je inkorporovaný, ale aj to, ako sa to deje, ako napokon veľmi jasne uvádza Bourdieu (1991):

„Bolo mi jasné, že ak sa má vysvetliť takmer zázračná a až neuveriteľná nevyhnutnosť bez akéhokoľvek organizujúceho zámeru, odhalená analýzou, musí sa prihladiť k vteleným dispozíciám [...] aby sa ukázal organizujúci princíp [...] schopný orientovať praktiky spôsobom, ktorý je zároveň nevedomý i systematický“ (Bourdieu 1991: 9-10).

V tomto príspevku sa pokúsime preskúmať prepojenie medzi tromi nezávisle skúmanými javmi: sociálnou hierarchiou v detskej rovesníckej skupine (Russon a Waite 1991), sociálnym habitusom detí, inkorporovanom exekutívnymi funkciami (Bourdieu 1986, 1990, 1998; Bourdieu a Passeron 1990; Diamond 2013), a socioekonomickým statusom detí (Lareau 2011). Vychádzame teda z predpokladu, že sociálny habitus (v Bourdieuho zmysle) sa inkorporuje prostredníctvom toho, čo sa v kognitívnej psychológii nazýva „exekutívne funkcie“: psychologický dispozičný konštrukt dokázateľne ovplyvňujúci praktiky a behaviorálne regulácie prostredníctvom svojich zložiek: pracovnej pamäti, pozornosti a inhibičnej funkcie (Diamond 2013).

Nechceme samozrejme tvrdiť, že Bourdieuho komplexný pojem sociálneho habitusu je psychologicky a kognitívne inkorporovaný a implementovaný výhradne a výlučne exekutívnymi funkciami: a ani to, že exekutívne funkcie implementujú výhradne a výlučne sociálny habitus. Naša hypotéza je oveľa skromnejšia – tvrdíme iba to, že sociálny habitus je (okrem iného) implementovaný (čiastočne aj) exekutívnymi funkciami. Dnes už nie je potrebné špeciálne zdôvodňovať, že sociálny habitus musí mať kognitívnu implementáciu, pretože je to považované za samozrejmosť (Lizardo 2004; Cerulo 2002; DiMaggio 2002). Málo pozornosti

sa však venuje špecifickému popisu presných kognitívnych funkcií, ktoré sú za túto implementáciu zodpovedné.

Sociálna hierarchia, exekutívne funkcie a socioekonomický status

Pre deti, rovnako ako pre iných sociálnych aktérov, je dôležité presadiť sa, získať určitý status a rešpekt: dieťa chce byť vo svojej sociálnej skupine uznávané, rešpektované a chce presadzovať svoju vôľu pri konkrétnych praktikách. Nechceme tvrdiť, že deťom ide o moc, autoritu či o výsadné postavenie v detskej skupine: každé dieťa však má určité predstavy o svojom postavení a činnostiach a snaží sa správať podľa týchto predstáv. Sociálne praktiky, o ktorých budeme v tomto texte hovoriť, teda behaviorálna hierarchia ani zďaleka nevyčerpáva. Existuje mnoho zložitých sociálnych a emocionálnych väzieb medzi deťmi v skupine a sociálna hierarchia nie je vôbec jedinou z nich: napríklad afektívno-emocionálne vzťahy priateľstva alebo reprezentatívne vzťahy prestíže a uznania sa môžu prelínať a navzájom ovplyvňovať s behaviorálnou hierarchiou – avšak vzhľadom na to, že nás primárne zaujímajú sociálne praktiky (a nie emocionálne či prestížno-symbolické vzťahy, ktorých dôležitosť nepopierame), sústredili sme sa na behaviorálne prejavy dominancie a submisie medzi deťmi. Zaujímajú nás primárne *agonistické vzťahy* (Hymel et al. 1990; Russon a Waite 1991; Killen 1991), teda vzťahy, ktoré sú dyadické (vždy sa odohrávajú medzi dvomi deťmi) a v ktorých sa jedno dieťa snaží vnútiť svoju vôľu druhému prostredníctvom konkrétnej, pozorovateľnej sociálnej praktiky (tá nemusí byť nevyhnutne agresívna). Je zrejmé, že tieto druhy vzťahov sa týkajú skôr behaviorálnej dominancie než emocionálnych vzťahov (dieťa môže mať obľúbených priateľov, ktorých neposlúchne, a naopak, môže poslúchnuť deti, ktoré vôbec nezaraďuje medzi priateľov). V detskej skupine sa vytvára zložitá hierarchická štruktúra, ale my sa sústredíme iba na jeden jej aspekt – lineárne hierarchické usporiadanie. Nijako nepopierame, že táto koncepcia je inšpirovaná evolučnou antropológiou a etologickými výskumami, pri ktorých sa oveľa väčší dôraz kladie na pozorovateľné praktiky, ako reprezentácie či emocionálno-afektívne stavy.

Keďže ide o pozorovanie a analýzu správania, teda pozorovateľných behaviorálnych praktík, sledujú sa zúčastneným pozorovaním situácie, počas ktorých prišlo medzi dvojicami detí k hádke, konfliktu, a jedno z detí vyšlo z tejto situácie ako víťaz a druhé ako porazené. V detskej rovesníckej skupine je zvyčajne veľmi intenzívne zastúpená súťaživosť, pretože deti súperia o obmedzený počet zdrojov rozličných druhov. To vedie k nastoleniu určitej *hierarchie*: niektoré deti sú dominantnejšie, iné sa skôr podriaďujú: „Dominantné vzťahy sú typické pre dyády, dominantný je ten partner, ktorý má neustále prednosť, vyhráva, alebo kontroluje či limituje správanie druhého jedinca, toho podriadeného” (Russon a Waite 1991: 58).

Ďalším kľúčovým pojmom sú *exekutívne funkcie*, ktoré sú podľa nás spôsobom, akým je psychologicky inkorporovaný sociálny habitus detí. Diamond (2013) predstavuje tri hlavné zložky exekutívnych funkcií: inhibícia, pracovná pamäť a pozornosť. Inhibičná kontrola, ktorá je nesmierne náročná najmä pre malé deti, zahŕňa sebaovládanie, vďaka ktorému dokážu zadržať svoje impulzívne a okamžité reakcie, potlačiť nepríjemné, nežiaduce a rozptyľujúce myšlienky a spomienky, a nenechať sa vyrušovať, resp. odolať pokušeniu

a rozptýleniu. Je zrejme, že pri inkorporácii sociálneho habitusu ide o kľúčovú schopnosť: sociálne normy sa napospol týkajú kontroly inštinktov a bezprostredných podnetov. Pracovná pamäť (*working memory*) „je rozhodujúca pre našu schopnosť vidieť spojenie medzi zdanlivo nesúvisiacimi vecami a oddeliť časti z jednotného celku” (Diamond 2013: 143). Tretia časť je pozornosť, schopnosť zamerať sa na určitú činnosť a vytrvať pri nej. Opäť, netreba špeciálne zdôvodňovať, že pre inkorporáciu sociálneho habitusu ide o zásadnú schopnosť. I keď na meranie exekutívnych funkcií existuje veľa metód, my sme si zvolili, najmä kvôli svojej reliabilite a popularite v našom kultúrnom prostredí, metódu HTKS, ktorá je adaptáciou známej detskej riekanky „Hlava – ramená – kolená – palce“ (Wanless et al. 2011). Podrobný opis tejto metódy uvádzame v ďalšej časti.

Pokiaľ ide o pojem *habitus*, ten je v sociálnych vedách dostatočne známy (Bourdieu 1986, 1990, 1998). *Sociálny kapitál* Bourdieu charakterizuje ako „súhrn aktuálnych alebo potenciálnych zdrojov, ktoré sú spojené s vlastníctvom trvalej siete viac alebo menej inštitucionalizovaných vzťahov vzájomnej známosti a poznania – alebo inými slovami s členstvom v skupine“ (Bourdieu 1986: 51). Naša koncepcia vychádza z predpokladu, že pri skúmaní sociálneho kapitálu detí sa významný (takmer výlučný) dôraz kladie na rodinné prostredie a sociálne siete dospelých, v ktorých sú deti akýsi prídavok, a takmer nejestujú výskumy, ktoré by konceptualizovali a empiricky skúmali sociálny kapitál, ktorý deti nadobúdajú v detských skupinách. Sociálny habitus, ktorý inkorporuje sociálny kapitál, je trvalou (hoci transformujúcou sa) sociálnou dispozíciou k určitému typu správania, ktorú človek získava, keď sa pohybuje v určitej sociálnej pozícii a v určitej sociálnej skupine: „Habitus je generatívny a jednotiaci princíp, ktorý z charakteristických vzťahových rysov, vlastných určitému postaveniu, vytvára jednotný životný štýl, to jest celok, v ktorom sa zjednocuje voľba osôb, statkov a praktických činností. Habitusy, rovnako ako spoločenské pozície, ktorých sú plodom, sú diferencované; tiež však diferencujú” (Bourdieu 1998: 33). Ak súhlasíme s týmto vymedzením, je zrejme, že pobyt dieťaťa v detskej skupine musí zásadným spôsobom ovplyvňovať vytváranie sociálneho habitusu.

Nechceme však popierať, že rodinné prostredia a sociálna stratifikácia rodín majú dôležitý vplyv. Výskumy Lareau (2011) aj mnohých iných (v našich podmienkach napríklad Katriňák 2004) ukázali, že aj rodinné prostredie a najmä praktiky v ňom, určujú sociálny habitus detí. Je potrebné brať do úvahy rozdiely v tom, ako rodičia vychovávajú svoje deti a aké organizačné praktiky k tomu používajú. Niektorí rodičia sú veľmi zaneprázdnení a aktivity si plánujú dopredu, považujú však za dôležité, aby deti navštevovali rôzne krúžky, diskutujú s nimi na rôzne témy, zaujímajú sa o ich štúdium. Iní rodičia sa o svoje deti tiež starajú a stanovujú im určité hranice, ale ich dohľad nad nimi, disciplinácia a pedagogická práca sú oveľa menšie. Preto niektoré deti, napriek tomu, že sú viac vystavené stresom, sú vyčerpanejšie a kladú sa na ne väčšie nároky, sú aj lepšie pripravené na disciplinačné inštitúcie ako škola a neskôr práca, pretože ich na to pripraví spôsob, akým boli vychovávané, disciplinované – teda primárna pedagogická práca rodičov. Nechať deti vyrastať bez primárnej pedagogickej disciplinácie je spôsob výchovy, ktorý je vzdialenejší školskému systému, preto takéto deti majú sťažený vstup do vzdelávacích inštitúcií alebo neskôr do práce. Tieto rozdiely sa v bežnom, ale aj v mediálnom a pedagogickom diskurze psychologizujú či

dokonca biologizujú (ideologický diskurz „talentu, nadaných detí“ v protiklade k „zaostalým, zanedbaným deťom“).

V tomto príspevku sa sústredíme na to, aby sme na základe jednej prípadovej štúdie preskúmali (pomocou kvalitatívnych i kvantitatívnych metód) vzťahy medzi tromi premennými: behaviorálna hierarchia v detskej skupine, exekutívne funkcie detí (teda inkorporovaný sociálny habitus) a socioekonomický status rodín detí. Chceme ukázať, že exekutívne funkcie detí významne korelujú skôr s behaviorálnou hierarchiou v detskej skupine než so socioekonomických statusom rodín. Inými slovami povedané, sociálny habitus detí sa rozvíja a v oveľa väčšej miere sa prispôsobuje detskej skupine než rodinnému prostrediu.

Lokalita, výskumná vzorka a metódy výskumu

Výskumnou lokalitou pre tento výskum bola vybraná jedna materská škola v hlavnom meste. Výskumnú vzorku tvorilo 21 detí, ktorých priemerný vek bol 5,4 (SD = 0,8). Z 21 detí býva 16 priamo v mestskej časti. Dve deti mali čínskych rodičov, po slovensky síce tieto deti rozumeli veľmi dobre, ale skoro vôbec nerozprávali. Všetky ostatné deti mali slovenskú národnosť. Účastníkmi výskumu boli okrem detí aj ich rodičia a dve učiteľky triedy.

Údaje o sociálnej hierarchii boli získané zúčastneným pozorovaním, ktoré trvalo 4 týždne (28 dní). Zúčastnené pozorovanie začínalo ráno v čase, keď deti s rodičmi prichádzali do škôlky, a končilo po obede po povinnom oddychu, keď v triede ostávalo iba niekoľko detí a vybranú triedu spájali s ostatnými triedami materskej školy (interakcie detí s deťmi z iných tried neboli zaznamenávané). Zúčastnené pozorovanie sa vykonávalo výhradne počas detských aktivít, ktoré sa diali vo voľnom čase, kedy nemali organizovaný program učiteľkou. Tieto aktivity sa mohli diať či už vnútri alebo vonku. Ako dyadické interakcie boli zaznamenávané iba interakcie dvojíc detí bez zásahov učiteľky. Ako už bolo uvedené, zaznamenávali sa iba agonistické dyadické interakcie (teda dalo sa určiť, ktoré dieťa dominovalo). Príklady:

– DK poslal MJ preč z deky

– TR vzal lopatku MH

– DK poslal CY preč z miesta na strome

– DK zobral „plyšáka“ MJ

– IA si sadla na stoličku, prišla MM a prikázala jej, aby ju pustila si sadnúť, IA sa zdvihla a odišla

– TR s JS stavali bunker, TR sa nepáčilo, ako JS stavia, tak ho poslal preč, nech sa ide hrať sám, JS odišiel

– na obede sedeli JS a MT vedľa seba, JS ho začal biť rukami po hlave, MT mal len zavreté oči a ani sa nepohol, až kým nezasiahla učiteľka

– na ihrisku sa dievčatá šmykali na šmykľavke, stáli v rade, MM prišla za SP, chytila ju za ruku, odtiahla preč a postavila sa na jej miesto, SP sa zaradila na koniec radu

– PB sa hrala s plyšovou hračkou, prišiel k nej TN a hračku jej vytrhol z rúk, PB si vzala inú a hrala sa ďalej

Vít'azné dieťa sa teda presadilo a druhé dieťa z dvojice sa mu podriadilo. Ešte je potrebné vysvetliť ďalšiu vec: presadenie sa a podriadenie sa, podľa ktorých sa určuje hierarchia, sú behaviorálne pozorovanými epizódami bez zasahovania dospelých. Deti teda vyhodnocujú iba vzájomné vzťahy a neberú do úvahy možné zasahovanie dospelých (nepopierame dôležitosť zásahov dospelých, no v tejto štúdii sa im nevenujeme). Zaznamenávali sa všetky takéto situácie a vytvorila sa matica interakcií: tabuľka, kde sú deti zoradené v stĺpcoch a riadkoch podľa počtu dominancií a submisíí. Existuje viacero spôsobov, ako kvantifikovať hierarchický *rank* (umiestnenie) v takejto sociálnej skupine na základe dyadických agonistických vzťahov (Jameson et al. 1999; Albers a de Vries 2001; Gammell et al. 2003). Je zrejme, že nemožno použiť prostý rozdiel „vít'azstva – prehry“: viedlo by to k tomu, že na vysokých pozíciách by sa mohli ocitnúť deti, ktoré mnohokrát opakovane dominovali nad veľmi malým počtom iných detí. O niečo presnejšia je metóda váhovania: skóre dominancií (a submisíí) sa nastaví tak, že maximálne skóre získané z jednej dyadickej interakcie bude 3: takže ak aj dieťa dominovalo nad konkrétnym iným dieťaťom povedzme 17-krát, aj tak bude jeho/jej skóre 3. Toto váhovanie bonifikuje deti, ktoré (aj keď s menším počtom epizód) sú schopné dominovať nad čo najvyšším počtom iných detí, čo je veľmi želateľná vlastnosť pre kvantifikáciu hierarchického *ranku* (Kanovský a Struková 2013). Avšak aj táto metóda má jeden deficit: nezohľadňuje, nebonifikuje ani nepenalizuje to, nad ktorými deťmi dané dieťa dominuje či ktorým sa podriaďuje – už prostá úvaha odhalí, že dominovať nad veľmi submisívnym dieťaťom zjavne zahŕňa oveľa menej nákladov a rizika, než dominovať nad dieťaťom, ktoré je samo oveľa dominantnejšie. A práve túto vlastnosť má „Davidovo skóre“: v ňom sa počíta na základe dyadických interakcií pravdepodobnosť víťazstva (alebo prehry) pre každú dvojicu, následne sa určí primárny *rank* víťazstiev a prehíer, a ten sa použije na výpočet bonifikácie a penalizácie toho, nad ktorým dieťaťom dané dieťa dominuje či ktorému sa podrobuje. Výsledné skóre je súčtom primárneho skóre dominance a bonifikácie za dominanciu, od ktorého sa odráta primárne skóre submisie a penalizácia za submisiu. Technické detaily odkazujeme na literatúru (David 1987; Gammell et al. 2003). Výsledkom je skóre lineárnej hierarchie v skupine, numerická škála. Chceli by sme ešte raz upozorniť, že takto charakterizovaná lineárna hierarchia je presne definovaným technickým termínom a nie je možné ju neproblematicky rozšíriť na iné chápanie „sociálnej hierarchie“, moci či authority.

Ďalšou meranou premennou je testovanie exekutívnych funkcií detí metódou HTKS (Cameron-Ponitz et al. 2008; Wanless et al. 2011; Tominey a McClelland 2011). Ide o (validizovanú) experimentálnu metódu merania využívajúcu hru „Hlava-prsty (na nohách)-kolená-ramená: Head-Toes-Knees-Shoulders, v našich podmienkach aj vo verzii „hlava-ramená-kolená-palce“, často v spievanej verzii). Metóda HTKS spočíva v tom, že deťom sa najskôr vysvetlia inštrukcie, podľa ktorých majú postupovať. Sú požiadané sa najprv dotknúť hlavy, potom sa dotknúť palcov na nohách, následne kolien a potom ramien/pliec. Po osvojení, vyskúšaní a habitualizácii sú následne inštrukcie pozmenené na kontrastný konflikt medzi verbálnou inštrukciou a behaviorálnym prejavom: deti sú inštruované, aby sa pri verbálnom pokyne „hlava“ dotkli prstov na nohách (a naopak), a pri verbálnom pokyne „kolená“ dotkli ramien (a naopak). Testuje sa samozrejme inhibičná funkcia (schopnosť inhibovať pôvodnú behaviorálnu reakciu na podnet a presmerovať ju), pracovná pamäť (dieťa musí memorizovať

a využívať tak pôvodné inštrukcie a verbálne pokyny, ako aj ich prevrátené verzie) a pozornosť. Po habituácii sa v testovacej fáze zadáva 20 kôl inštrukcií (2 x 10 náhodne vybraných dvojíc hlava – prsty, kolená – ramená). Deti sú skórované nasledovne: 0 bodov za neúspech, 2 body za úspech, 1 bod za behaviorálny prejav smerujúci podľa pôvodných inštrukcií (pri verbálnom pokyne „hlava“ k hlave), no nedokončený a presmerovaný (k prstom na nohách). Celkové skóre môže dosiahnuť na numerickej škále: 0 – 40 bodov.

Tretím súborom údajov je socioekonomický status rodiny dieťaťa. Počas dvoch týždňov sa uskutočnili pološtruktúrované rozhovory s učiteľkami a rodičmi. S oboma učiteľkami sa uskutočnili opakované hĺbkové pološtruktúrované rozhovory, z ktorých každý trval viac než dve hodiny. S rodičmi (vždy iba s jedným z rodičov) sa uskutočnili jednorazové pološtruktúrované rozhovory, ktoré trvali jednu hodinu. Témami rozhovorov boli bytové pomery (sociálny byt – bývanie v podnájme – vlastný byt – rodinný dom), počet členov domácnosti, trávenie voľného času a víkendov, trajektória zamestnaní a súčasné povolanie, povolanie partnera, majetkové pomery a príjmy, miesto a frekvencia dovoleniek.

Na základe týchto informácií boli deti rozdelené do troch úrovní socioekonomického statusu (SES): vyšší, stredný a nižší. Napríklad kombinácia splnenia kritérií „rodinný dom / majiteľ IT firmy / nadpriemerné príjmy / letná a zimná dovolenka v zahraničí / automobil (alebo viac) prémiových značiek“ viedla k zaradeniu do „vyššieho SES“, kým kombinácia kritérií „byt v panelovom dome / robotnícke a technické profesie (šofér/predavačka) / priemerné príjmy / dovolenka na Slovensku“ viedla k zaradeniu „stredný SES“, a kombinácia „podnájom / sociálny byt / nezamestnaný rodič či osamelý rodič v podpriemerne platenom zamestnaní / časť príjmov zo sociálnych dávok a podpôr / dovolenka (iba) u starých rodičov alebo žiadna“ viedla k zaradeniu „nižší SES“. Na zaradenie do danej úrovne muselo byť splnených minimálne 4 zo 6 kritérií. (Tu uvádzame niektoré príklady profilov vybraných detí):

JS (vyšší SES)

JS je v triede najstarší, má šesť rokov a v septembri nastupuje do školy. Rodinu tvorí matka, otec, JS, jeho o rok starší brat a starší nevlastný brat, ktorý s nimi v domácnosti nežije, ale s ktorým má podľa slov učiteľky aj matky veľmi dobrý vzťah. Z rozhovoru s matkou vyplynulo, že žijú priamo v skúmanej lokalite, v rodinnom dome, kde obaja rodičia prevádzkujú aj svoju IT firmu. Obaja majú vyštudovanú vysokú školu technického zamerania. Podľa učiteľky sú rodičia pravidelnými a hlavnými sponzormi škôlky, dokonca aj keď JS v septembri nastupuje do školy, venovali škôlke na ďalší rok rôzne elektronické pomôcky a hračky. Z rozhovoru s matkou vyplýva, že v lete chodia celá rodina k moru, väčšinou sú to krajiny ako Chorvátsko, Grécko. V zime sa chodia lyžovať buď do Tatier alebo do rakúskych Álp.

DK (vyšší SES)

DK má päť rokov a žije v rodine pozostávajúcej z otca a o tri roky staršieho brata. Podľa učiteľky od nich matka odišla krátko po narodení DK. Učiteľka v rozhovore spomenula, že v byte žijú spoločne s opatrovatelkou, ktorá sa počas dňa aj noci stará o ťažko chorého DK, ktorý musí pravidelne brať lieky a v noci máva často záchvaty spojené so sťaženým dýchaním. Občas vynecháva škôlku, keďže musí byť hospitalizovaný. Jeho staršiemu bratovi pomáha so školou doučovateľka, ktorá k nim chodí každý deň. Žijú v štvorizbovom byte priamo vo výskumnej lokalite. Otec má vyštudovanú vysokú školu, je podnikateľ, vo výskumnej lokalite vlastní reštauráciu, kde

trávi väčšinu času. Ako sám tvrdí, momentálne si otvára realitnú kanceláriu. V rozhovore spomenul, že na letnú dovolenku chodievajú pravidelne do Turecka a do Chorvátska, pričom vyberajú hotely najmä podľa dostupnosti najbližšej nemocnice a samozrejmosťou je, že s nimi chodí aj opatrovatelka DK.

AD (stredný SES)

Päťročný AD býva spolu s matkou a starými rodičmi v byte vo výskumnej lokalite. Podľa slov učiteľky otec s nimi nežije, a ani sa s AD nestretáva. Matka pracuje v telekomunikáciách ako vedúca oddelenia. O AD sa okrem nej starajú starí rodičia. V minulosti prekonal vážnu chorobu, museli ho operovať a musel sa naučiť znovu rozprávať. Čo sa týka dovolení, matka v rozhovore povedala, že chodievajú v lete so starými rodičmi na chatu, alebo si urobia výlet po Slovensku, pri mori ešte nebol.

MJ (stredný SES)

MJ má päť rokov a žije len s matkou v dvojizbovom byte vo výskumnej lokalite. Podľa učiteľky matka s otcom neboli zosobášení a MJ sa s otcom stretáva len sporadicky. Z rozhovoru s matkou vyplýva, že pracuje ako vedúca na ekonomickom oddelení. Snaží sa byť s MJ čo najčastejšie, no ak je v práci, je s ním jeho stará matka. Čo sa týka dovolení alebo víkendov, podľa matky ich trávia väčšinou u starých rodičov, tento rok boli prvýkrát pri mori v Chorvátsku, nakoľko MJ je alergik a pobyt pri mori by mu mal zlepšiť zdravotný stav.

PN (nižší SES)

PN má päť rokov a s matkou žije v podnájme. V škôlke ostával vždy najdlhšie zo všetkých, odchádzal ako posledný. Matka pracuje ako predavačka v potravinách, často sa stane, že po syna nestíha prísť, a učiteľky s ním buď ostávajú v triede dlhšie, alebo si ho vezmú na chvíľu k sebe domov. Rodičia sú rozvedení, za otcom, ktorý býva mimo mesta, chodí každé dva týždne. Podľa matky strávil celé leto u starých rodičov na dedine.

SP (nižší SES)

Päťročná SP žije s otcom, matkou, dvomi staršími sestrami v sociálnych bytoch blízko škôlky. Otec pracuje ako robotník, matka je zdravotná sestra. Otec je vraj alkoholik, ktorý bije matku a staršie sestry kvôli tomu často utekajú z domu (informácia od učiteľky). Väčšinou to bol otec, kto SP priviedol aj odviezol zo škôlky. Z rozhovoru s otcom vyplynulo, že cez letné prázdniny ostávajú v Bratislave, pri mori neboli a taktiež nechodia na výlety po Slovensku, väčšinou len k starým rodičom.

Výsledky a diskusia: vzťahy medzi hierarchiou v detskej skupine, exekutívnymi funkciami a socioekonomickým statusom

Testovanie predpokladov štatistických analýz

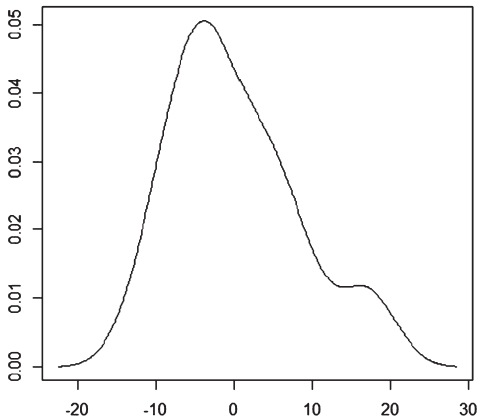
Na úvod niekoľko slov o štatistických metódach. Napriek tomu, že najmä v posledných dvoch desaťročiach bol zaznamenaný až explozívny pokrok moderných robustných štatistických metód, tie sú v sociálnych vedách veľmi málo využívané napriek tomu, že bolo dokázané (Wilcox 2010), že klasické parametrické metódy (t-test, ANOVA, regresia), ako aj klasické non-parametrické testy (Mann-Whitney test, Wilcoxonov test) sú mimoriadne nepresné aj pri malých odchýlkach od predpokladov (prítomnosť extrémnych hodnôt, non-normalita, heteroskedasticita), alebo majú veľmi nízku štatistickú silu. V súčasnosti zrejme nejestvujú iné

dôvody pre nevyužívanie moderných robustných metód než konzervatívnosť výučby a publikačných peer-review politik, ako aj integrácia a dostupnosť klasických zastaraných metód v používaných komerčných softvéroch ako SPSS. Najmä pri testovaní predpokladov by malo byť povinne vyžadované použitie robustných metód – je zjavne nezmyselné a absurdné, aby sa pri overovaní predpokladov normality, extrémnych hodnôt či homoskedasticity používali testy (či dokonca histogramy alebo boxploty), ktoré samy nie sú odolné práve voči porušeniam normality či extrémnym hodnotám. Všetky štatistické analýzy v tomto článku boli vykonané v programe R, verzia 3.0.3., package WRS (Wilcox 2012).

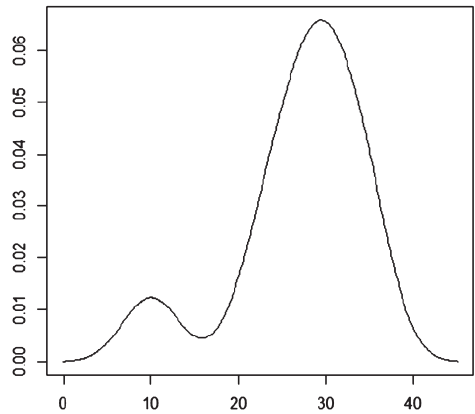
Grafy rozloženia škál (*kernel density*, obrázok 1) ukazujú, že v škále „HTKS“ (exekutívne funkcie) sa určite vyskytuje problém s extrémnymi hodnotami.

Obrázok 1

hierarchia

skóre HTKS

Robustný test normality (robustný Jarque-Bera test) skutočne potvrdil, že škála „HTKS“ nemá normálne rozloženie ($\chi^2_{(2)} = 16,11$, $p < 0,001$), škála „hierarchia“ má normálne rozloženie ($\chi^2_{(2)} = 1,71$, $p < 0,43$). Robustná metóda detekcie extrémnych hodnôt (*median adjusted difference*, Wilcox 2012: 97) ukázala, že v oboch škálach sa vyskytujú dve extrémne hodnoty: v škále „HTKS“ ide o dve najmladšie deti s najnižším skóre (trojročné, ktorých skóre bolo 9 a 11, pričom ďalšie skóre bolo 21): tieto dve najmenšie deti zjavne nemajú natoľko rozvinuté exekutívne funkcie, aby zvládli test HTKS. V škále „hierarchia“ sú extrémnymi hodnotami deti s najvyšším skóre (18 a 16, pričom ďalšie skóre je 9). Tieto deti však nebudeme z analýzy vyradovať, ale budú použité robustné štatistické metódy, aby tieto hodnoty neskreslili výsledky analýzy. Aby sme objasnili dôležitosť použitia robustných metód: ak máme extrémne hodnoty tohto typu, môže sa stať, že napríklad (nerobustná) Pearsonova korelácia bude dramaticky skreslená – môže byť významná, hoci celý efekt môže byť vytvorený práve a len týmito extrémnymi hodnotami. Vo veľkej väčšine publikovaných článkov

používajúcich klasické štatistické metódy sa buď nedozvieme nič o testovaní predpokladov, alebo sa predpoklady testujú nerobustnými metódami.

Takisto (vzhľadom na ponechanie výsledkov týchto detí v oboch škálach) bude použitá robustná one-way ANOVA na overenie vplyvu socioekonomického statusu, ako aj robustná analýza kontrastov medzi skupinami SES.

Korelácia hierarchie v detskej skupine a exekutívnych funkcií

Ako už bolo uvedené, vzhľadom na non-normálne rozloženie jednej zo škál (HTKS) a prítomnosť extrémnych hodnôt v oboch škálach použijeme robustný odhad korelácie, a to „*percentage bend correlation*“ (Wilcox 1994, 2012: 446-447). Korelácia medzi exekutívnymi funkciami a hierarchiou v detskej skupine je veľmi signifikantná ($r_{pb} = 0,64$, $T = 3,53$, $p < 0,0025$). Keďže r_{pb} (jej hodnotu, v tomto prípade 0,64) nie je vhodné používať ako ekvivalent magnitudy korelácie ρ ekvivalentný Pearsonovej korelácii, uvádzame takýto porovnateľný odhad prostredníctvom robustného určenia Pearsonovej korelácie cez percentilový bootstrap: $r = 0,49$ (95% *percentile bootstrap* CI: 0,25-0,76). Dá sa teda vysloviť záver, že medzi exekutívnymi funkciami detí a hierarchiou v detskej skupine je veľmi signifikantná pozitívna korelácia: deti s vysokým skóre v exekutívnych funkciách sa nachádzajú na vyšších pozíciách v sociálnej hierarchii detskej skupiny.

Vzťah hierarchie v detskej skupine a socioekonomického statusu

Keďže socioekonomický status (SES) je trojúrovňový faktor, na analýzu jeho vzťahu k hierarchii v detskej skupine bude použitý robustný ekvivalent one-way ANOVA, a to Welchova metóda s 20% trimovanými priermi, o ktorej simulácie ukázali, že si počína pomerne presne aj v prítomnosti extrémnych hodnôt (Wilcox 2012: 293). Tento test ukázal, že SES nemá signifikantný vplyv na hierarchiu v detskej skupine ($F_{(2-6,37)} = 4,15$, $p = 0,07$). Pre porovnanie a zároveň ilustráciu nevyhnutnosti používania robustných metód: klasická ANOVA v SPSS poskytuje úplne opačný výsledok: ukazuje, že SES má signifikantný vplyv ($F_{(2-20)} = 6,82$, $p < 0,007$) – úroveň signifikancie je dokonca desaťnásobne menšia. Avšak keď vyradíme z analýzy dve deti, ktorých skóre v hierarchii predstavuje extrémne hodnoty, klasická ANOVA v SPSS poskytne výrazne odlišný výsledok, v súlade s robustnou metódou: $F_{(2-18)} = 2,59$, $p = 0,11$. Vidíme teda, že celý efekt zdanlivo veľkej signifikancie spôsobujú (pri použití klasickej metódy) iba dve extrémne hodnoty. Robustná a presná metóda, ktorá počíta s extrémnymi hodnotami (a ako vieme, tie sú v dátach z reálneho sveta skôr pravidlom než výnimkou), teda môže viesť k úplne rozdielnym výsledkom a následne samozrejme aj k rozdielnej interpretácii zamietnutia hypotézy.

Robustná analýza kontrastov (percentilný bootstrap s 20% trimovanými priermi, Wilcox 2012: 329) medzi jednotlivými skupinami SES však ukazuje diferencovanejšiu interpretáciu: kontrasty medzi deťmi so stredným a nižším SES a vyšším a stredným SES nie sú signifikantné, no signifikantný je kontrast medzi deťmi s vyšším SES a nižším SES. Inými slovami, deti s vyšším SES sa nachádzajú na vyšších pozíciách v hierarchii iba v porovnaní s deťmi s nižším SES. Nedá sa však povedať, že deti s vyšším SES sa automaticky nachádzajú

na najvyšších pozíciách a deti s nižším SES na najnižších: skôr ide o to, že dieťa s vyšším SES má vyššiu pravdepodobnosť, že bude v hierarchickej pozícii vyššie než dieťa s nižším SES (no dieťa s vyšším SES nemá vyššiu pravdepodobnosť, že bude v hierarchicky vyššej pozícii než dieťa so stredným SES, a takisto dieťa so stredným SES nemá vyššiu pravdepodobnosť, že bude v hierarchicky vyššej pozícii než dieťa s nižším SES).

Vzťah exekutívnych funkcií detí a socioekonomického statusu

Na analýzu tohto vzťahu bude tiež použitý robustný ekvivalent one-way ANOVA, a to Welchova metóda s 20% trimovanými priermi, o ktorej simulácie ukázali, že si počína pomerne presne aj v prítomnosti extrémnych hodnôt (Wilcox 2012: 293). Tento test ukázal, že SES nemá signifikantný vplyv na exekutívne funkcie v detskej skupine ($F_{(2-7,21)} = 3,27$, $p = 0,10$). Klasická ANOVA v SPSS v tomto prípade neposkytla úplne opačný výsledok a ukázala tiež, že SES nemá signifikantný vplyv ($F_{(2-20)} = 1,90$, $p = 0,18$).

Robustná analýza kontrastov (percentilný bootstrap s 20% trimovanými priermi, Wilcox 2012: 329) medzi jednotlivými skupinami SES však rovnako ako v prípade hierarchie ukazuje podobný vzor: kontrasty medzi deťmi so stredným a nižším SES a vyšším a stredným SES nie sú signifikantné, no signifikantný je kontrast medzi deťmi s vyšším SES a nižším SES. Inými slovami, deti s vyšším SES majú vyššie skóre v exekutívnych funkciách, no iba v porovnaní s deťmi s nižším SES. Nedá sa však povedať, že deti s vyšším SES majú automaticky najvyššie skóre v exekutívnych funkciách a deti s nižším SES najnižšie: skôr ide o to, že dieťa s vyšším SES má vyššiu pravdepodobnosť vyššieho skóre v exekutívnych funkciách než dieťa s nižším SES.

Záver

Výskum ukázal, že exekutívne funkcie detí signifikantne korelujú s hierarchiou v detskej skupine, no vplyv socioekonomického statusu či už na hierarchiu v detskej skupine alebo aj na samotné exekutívne funkcie je malý: deti s lepšie rozvinutými exekutívnymi funkciami sú v rámci hierarchického usporiadania vyššie ako deti s menej rozvinutými exekutívnymi funkciami, no nie kvôli tomu, že ich rodiny majú vyšší socioekonomický status. Dominantné deti demonštrujú svoje lepšie rozvinuté exekutívne funkcie a zároveň si ich rozvíjajú nie tým, z akých rodín pochádzajú, ale tým, že si dokážu obhájiť svoje miesto v skupine, riadia iných a dávajú im príkazy, majú lepší prístup k žiadaným zdrojom v detskej skupine, v rámci ktorej si dokážu vybudovať rešpekt, autoritu a uznanie. Práve exekutívne funkcie sú inkorporovaným, vteleným sociálnym habitusom, ktorý si deti nemôžu iba jednoducho „priniest“ zo svojich rodín, nech je ich socioekonomické postavenie akékoľvek vysoké. Musia ho potvrdiť, obhájiť a budovať v každodenných interakciách so svojimi rovesníkmi.

Chceli by sme ešte uviesť, čo tieto výsledky netvrdia: naša interpretácia netvrdí a priori, že socioekonomický status principiálne nemá vplyv na sociálnu hierarchiu v detskej skupine či na exekutívne funkcie (sociálny habitus) detí. Tvrdíme iba to, že vyšší (či nižší) socioekonomický status sa mechanicky neprenáša do štruktúry detskej skupiny – deti si musia svoju pozíciu v detskej skupine vybudovať a udržiavať: nech už majú socioekonomický status

(alebo sociálny habitus z rodín) akýkoľvek, musia sa presadiť a dynamicky presadzovať v detskej skupine, ktorej podmienky sú zásadne iné než v rodine. Ich rovesníci sa nesprávajú ako rodičia či súrodenci a sociálny kapitál z rodiny sa nedá jednoducho konvertovať na sociálny kapitál v detskej skupine. Je možné, a závisí to od podmienok v konkrétnej detskej skupine, že socioekonomický status bude mať výrazný a významný vplyv: no vždy a za každých okolností (a to je naša interpretácia a prínos do štúdií sociálneho správania detí) prostredníctvom interakcií v detskej skupine a vytvorenia nového sociálneho habitusu, adaptovaného na detskú skupinu.

Nechceme tvrdiť ani to, že exekutívne funkcie sú dostatočné na implementáciu sociálneho habitusu, ale iba slabšiu hypotézu – že sú nevyhnutné. Dominovať nad inými deťmi, zhodnotiť príležitosti a možnosti, ako aj vyhodnotiť komplexnú sieť sociálnych vzťahov v detskej skupine predpokladá zo strany dominujúcich detí veľké nároky na pracovnú pamäť, pozornosť a inhibičné schopnosti, ktoré ich odvrátia od rozptyľujúcich podnetov. Sociálny habitus v detskej skupine sa samozrejme nevyčerpáva len dominanciou a budovaním hierarchie: už viackrát sme spomenuli, že ide o veľmi komplexný pojem, a sociálna hierarchia, založená na dominancii a behaviorálnom presadzovaní sa, ho nemôže vyčerpať. Deti vstupujú do mnohých iných komplexných vzťahov, emocionálno-afektívnych i sociálnych – napríklad kliky a skupiny kamarátov, ktoré nemusia byť organizované v lineárnej hierarchii, alebo symbolická reputačná prestíž, ktorá tiež nemusí byť lineárne hierarchická.

Netvrdíme ani to, že socioekonomický status sa v spoločnosti nereprodukuje a detská skupina predstavuje akési revolučné miesto sociálnych interakcií, kde sa karty rozdávať nanovo: detská skupina nevykonáva svoje interakcie v sociálnom vzduchoprázdne – socioekonomický status rodín však disciplinačnými praktikami presadzujú skôr inštitúcie: učiteľky, vychovávateľky, no aj rodičia a iní dospelí, ako aj médiá, a ich spojený vplyv vôbec nie je marginálny (Kaščák 2006). Zdanlivo dominantný vplyv socioekonomického statusu na výsledky detí, na ich správanie a osudy je však produktom toho, že informácie o správaní a výsledkoch detí získavame od dospelých: učiteľov, rodičov, vychovávateľov, psychologov. Chceme tým povedať, že deti nemôžu vo svojej rovesníckej skupine priamo presadzovať socioekonomický status svojich rodín, pretože ten nie je nikdy neproblematicky a priamo inými deťmi uznaný, ako sa to často so samozrejmosťou predpokladá. Avšak málokto sa obťažuje venovať čas dôkladnému a dlhodobému pozorovaniu každodenných interakcií detí. Externá (a často aj interná) validita explanačných nástrojov, ktoré v sociálnych vedách používame, je preto pochybná: náš výskum ukazuje, že každodenné interakcie detí v detskej skupine sú oveľa významnejším explanačným faktorom, ako sa doposiaľ predpokladalo.

Literatura

- ALBERS, Paul a Han de VRIES. Elo-rating as a tool in the sequential estimation of dominance strengths. *Animal Behaviour*, 2001, roč. 61, č. 2, s. 489–495. ISSN 0003-3472.
- BOURDIEU, Pierre. The Forms of Capital. In RICHARDSON, John (ed.). *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood, 1986, s. 241–258. ISBN 03-1323-529-5.

- BOURDIEU, Pierre a Jean-Claude PASSERON. *Reproduction in Education, Society and Culture*. 2. vyd. London: SAGE, 1990. ISBN 0-8039-8320-4.
- BOURDIEU, Pierre. *The Logic of Practice*. Redwood: Stanford University Press, 1991. ISBN 08-0472-011-8.
- BOURDIEU, Pierre. *Teorie jednání*. Praha: Karolinum, 1998. ISBN 80-7184-518-3.
- CERULO, Karen (ed.). *Culture in Mind: Toward a Sociology of Culture and Cognition*, New York: Routledge, 2001. ISBN 041592944X.
- CORSARO, William. *We're Friends, Right?: Inside Kids' Culture*. Washington: Joseph Henry Press, 2003. ISBN 03-0908-729-5.
- DAVID, Herbert. Ranking from unbalanced paired-comparison data. *Biometrika*, 1987, roč. 74, č. 2, s. 432–436. ISSN 0006-3444.
- DIAMOND, Adele. Executive Functions. *Annual Review of Psychology*, 2013, roč. 64, č. 1, s. 135–168. ISSN 0066-4308.
- DIMAGGIO, Paul. Why Cognitive (and Cultural) Sociology Needs Cognitive Psychology. In CERULO, Karen (ed.). *Culture in Mind: Toward a Sociology of Culture and Cognition*. New York: Routledge, 2002, s. 274–281. ISBN 041592944X.
- GAMMELL, Martin, Han de VRIES, Dómnhall JENNINGS, Caitriona CARLIN a Thomas HAYDEN. David's score: a more appropriate dominance ranking method than Clutton-Brock et al.'s index. *Animal Behaviour*, 2003, roč. 66, č. 3, s. 601–605. ISSN 0003-3472.
- HIRSCHFELD, Lawrence. Why don't anthropologists like children? *American Anthropologist*, 2002, roč. 104, č. 2, s. 611–627. ISSN 1548-1433.
- HYMEL, Shelley, Kenneth RUBIN, Lynda ROWDEN a Lucy LeMARE. Children's Peer Relationships: Longitudinal Prediction of Internalizing and Externalizing Problems from Middle to Late Childhood. *Child Development*, 1990, roč. 61, č. 6, s. 2004–2021. ISSN 1467-8624.
- CHRISTENSEN, Pia a Allison JAMES (eds.). *Research with Children: Perspectives and Practices*. London: Falmer, 2008. ISBN 075070974X.
- JAMESON, Kimberley, Michael APPLEBY a Linton FREEMAN. Finding an appropriate order for a hierarchy based on probabilistic dominance. *Animal Behaviour*, 1999, roč. 57, č. 5, s. 991–998. ISSN 0003-3472.
- KANOVSKÝ, Martin a Ivana STRUKOVÁ. Vplyv sociálnej reputácie rodiny na správanie učiteľov voči deťom 1. stupňa ZŠ. In KVĚTON, Petr a Veronika SOBOTKOVÁ (eds.). *Sociální procesy a osobnost 2013*. Brno: Psychologický ústav AV ČR, 2013.
- KAŠČÁK, Ondrej. *Moc školy. O formatívnej sile organizácie*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2006. ISBN 80-22409-05-7.
- KATRŇÁK, Tomáš. *Odsouzení k manuální práci. Vzdělanostní reprodukce v dělnické rodině*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2004. ISBN 80-86429-29-6.
- KILLEN, Melanie. Social and Moral Development in Early Childhood. In KURTINES, William a Jacob GERWITZ (eds.). *Handbook of Moral Behavior and Development, Part 2: Research*. New York: Psychology Press, 1991, s. 115–138. ISBN 08-05808-81-7.
- LAREAU, Anette. *Unequal childhoods: Class, race, and family life*. Berkeley: University of California Press, 2011. ISBN 05-20271-42-4.
- LIZARDO, Omar. The Cognitive Origins of Bourdieu's Habitus. *Journal for the Theory of Social Behaviour*, 2004, roč. 34, č. 4, s. 375–401. ISSN 1468-5914.
- PONITZ, Cameron, Megan McCLELLAND, Abigail JEWKES a Carol CONNOR et al. Touch your toes! Developing a direct measure of behavioral regulation in early childhood. *Early Childhood Research Quarterly*, 2008, č. 23, s. 141–158. ISSN 0885-2006.
- RUSSON, Anne a Barbara WAITE. Patterns of Dominance and Imitation in an Infant Peer Group. *Ethology and Sociobiology*, 1991, roč. 12, č. 1, s. 55–73. ISSN 0162-3095.

- WANLESS, Shannon, Megan McCLELLAND, Mary ACOCK, Cameron PONITZ et al. Measuring behavioral regulation in four societies. *Psychological Assessment*, 2011, roč. 23, č. 2, s. 364–378. ISSN 1015-5759.
- WILCOX, Rand. *Fundamentals of Modern Statistical Methods*. New York: Springer, 2010. ISBN 978-1-4419-5524-1.
- WILCOX, Rand. *Introduction to Robust Estimation and Hypothesis Testing*. Amsterdam: Elsevier, 2012. ISBN 978-0-12-386983-8.

Autor a autorka

Martin Kanovský pôsobí na Univerzite Komenského v Bratislave. Specializuje sa na kognitívnu antropológiu, antropológiu detskosti a dejiny antropologie. Je autorem dvoch monografií (*Osobnosti a teórie sociálnej a kultúrnej antropológie*, *Štruktúra mýtov: štruktúrna antropológia Clauda Lévi-Straussa*) a desiatok vedeckých štúdií.

Kontakt: kanovsky@fses.uniba.sk

Monika Turanská je studentkou magisterského študijného programu sociálnej antropologie na Univerzite Komenského v Bratislave. Venuje sa kognitívnej antropológii a antropológii detskosti.